

Capítol IV

La plenitud cultural i política. Del compromís de Casp (1412) a la derrota de les Germanies (1523)

Introducció

El període comprès entre el compromís de Casp (1412) i la fi de les Germanies (1523) es caracteritza perquè la llengua catalana assolí la màxima expansió política i cultural (continuïtat a Sardenya, incorporació dels regnes de Sicília i de Nàpols, presència a Roma sota el Borja), la màxima integració territorial (la zona península del regne de València tendeix a adoptar el català com a llengua administrativa i literària) i, en l'àmbit literari, el zènit per la quantitat i la qualitat dels textos produïts en tota mena de gèneres, que prou que justifica de considerar-lo com el Segle d'Or de la literatura catalana.

És l'època en què el regne de València ateny l'hegemonia demogràfica, econòmica, política i cultural al si de la Corona d'Aragó i produeix els grans escritors clàssics en llengua catalana: Ausiàs March, Joanot Martorell, Jaume Roig, Isabel de Villena, Joan Roís de Corella i, també possiblement, l'anonim autor de *Curial e Güelfa*. Tanmateix, la privilegiada situació estratègica del regne de Nàpols al bell mig de la Mediterrània i el pes territorial, demogràfic, econòmic i cultural dels tres regnes italians pertanyents a la Corona d'Aragó, molt superior als regnes hispànics, determinaren que Alfons el Magnànim (1416-1458) escollís Nàpols com a autèntica capital de la Corona d'Aragó.

Com anunciàvem en el capítol anterior, el compromís de Casp comportà l'entronització de la dinastia castellana dels Trastàmara i l'inici d'una política intervencionista de la monarquia en els afers castellans i viceversa. Els nous reis, de llengua, formació i hàbits de govern castellans, continuaran usant la seva llengua en l'entorn familiar i afavoriran la presència cortesana del castellà, però per imperatius legals se sotmetran a les lleis i les institucions dels diversos regnes de

la Corona d'Aragó i, en general, respectaran i faran servir la llengua catalana com a llengua administrativa. Les circumstàncies personals dels Trastàmara aragonesos no tindran cap repercussió social ni literària, si no és cap a la darrera de segle i només entre alguns cercles de la noblesa. Igualment, en el pla polític, les intervencions dels monarques en els afers peninsulars no estroncaran la continuïtat en la política mediterrània de la Corona d'Aragó, que cultivà molt particularment Alfons *el Magnànim*. Si la vinculació del regne de Navarra (1441-1479) a la Corona d'Aragó reforçà la presència cortesana del castellà, les estretes relacions polítiques, econòmiques i culturals amb Itàlia facilitaren la penetració primerenca del corrents culturals d'aquella península i convertiren la Corona d'Aragó en una potència mediterrània.

Joan II (1458-1479) s'hagué d'enfrontar amb la rebel·lió d'una gran part de Catalunya contra el seu autoritarisme i les seves orientacions socioeconòmiques, no secundada pels altres regnes de la Corona. Amb la guerra civil de Catalunya (1462-1472) s'accentua la dessincronització dels processos històrics entre els diversos països de la Corona d'Aragó, fet que es traduirà en un afèbliment dels vincles comuns —“un afluixament col·lectiu”, en paraules de Jordi Rubió—, que no contribuirà a pal·liar la unió dinàstica de la Corona d'Aragó i el regne de Castella amb el matrimoni de Ferran II d'Aragó (1479-1516) i Isabel I de Castella (1474-1504). No es tractava d'una fusió política, sinó d'una confederació entre entitats independents. Però, ben mirat, l'any 1479 marca l'inici d'un procés de subordinació política i cultural de la Corona d'Aragó a la de Castella.

La data de 1479 divideix, per tant, el període que estudiem en dues etapes clarament diferenciades des del punt de vista polític, cultural i sociolingüístic: durant la primera (1412-1479) hi ha un equilibri peninsular i el català entra en contacte amb el castellà i l'italià, però només en l'entorn àulic; durant la segona (1479-1523), el desequilibri és cada vegada més acusat i el català, des de l'inici del segle XVI, passa d'una situació de plenitud literària i territorial a una altra de subordinació política, de retrocés de prestigi social i de reducció d'àmbits d'ús elevats. En efecte, l'inici de la monarquia hispànica coincideix, en el tombant del segle XV, amb l'ascensió fulgurant del regne de Castella, que imposarà la seva supremacia en diverses conteses (annexió dels regnes de Granada i Navarra, descobriment, conquesta i colonització del continent americà).

La monarquia hispànica, i el castellà amb aquesta, adquireixen un notable prestigi a Europa i al món, sobretot després de l'elecció del successor de Ferran II, Carles I d'Àustria (1516-1556), com a emperador d'Alemanya (1519). En coherència amb aquesta nova situació política, es consolida la disgregació onomàstica de la llengua catalana, cosa que contribuirà a afèblir el sentiment d'unitat cultural i lingüística al si de la Corona d'Aragó.

La fita històrica que tanca aquest període és la revolta i derrota dels agermanats, que afectà bàsicament els regnes de València (1519-1522) i de Mallorca (1521-1523), però amb repercussions també a Catalunya, bàsicament a Barcelona, Girona i Lleida (1520). Aquesta circumstància prou que justifica la data de la derrota

dels darrers agermanats, el 1523, com una fita històrica relativament comuna a Catalunya, València i Balears, que marca la fi del medievalisme ideològic encarnat pels ideals políticsocials i religiosos dels revoltats i el començament d'un nou període històric, caracteritzat pel triomf de la nova monarquia cesarista, d'una aristocràcia autòctona castellanitzant i d'un funcionariat docil al servei d'aquella.

El marc històric

El període que estudiem coincideix aproximadament amb la presència dels quatre reis de la casa de Trastàmara al front de la Corona d'Aragó. Mort sense hereu legítim el rei Martí l'*Humà*, el plet successori es resolgué, quan els parlamentaris reunits a Alcanyís acceptaren la proposta del papa avinyonès Benet XIII que cadascun dels tres regnes peninsulars de la Corona d'Aragó (Aragó, Catalunya i València) envies tres compromissaris a Casp a fi que decidissin quin dels candidats a la Corona havia d'heretar-la. La intervenció militar del candidat castellà, Ferran *el d'Antequera*, en terres d'Aragó i de València, la comnivència d'interessos amb Benet XIII, que desitjava, a la desesperada, obtenir l'obediència del regne de Castella i de la Corona d'Aragó, i la divisió de parers a Catalunya i València al voltant de la causa urgellista inclinaren la balança cap a la causa de l'infant castellà, nét del *Cerimoniós*. El veredict de Casp no s'ajustà al criteri de màxima legitimitat dinàstica, que corresponia a Alfons de Gandia o a Jaume d'Urgell, sinó a una conjunció de factors militars, econòmics, socials i religiosos que feien d'un veredict cantat la solució més realista. Jaume, comte d'Urgell, cunyat de Martí l'*Humà*, no acceptà el veredict i, alçat en armes, fou vençut (1413) per Ferran I.

Amb els Trastàmara s'inicia un moment històric de concentració del poder en mans del sobirà, que anuncia la monarquia absoluta renaixentista. Tanmateix, els nous reis faran compatible la política mediterrània tradicional de la Corona d'Aragó amb un creixent intervencionisme en la política castellana, sempre amb un sentit marcadament patrimonial. Però aquesta política externa es traduí en un absentisme progressiu i una menor implicació en els assumptes vitals del país. El primer Trastàmara, Ferran *el d'Antequera* (1412-1416), només passà en la Corona d'Aragó un any, ocupat com estava en els afers castellans. Alfons IV *el Magnànim* (1416-1458) assolirà el màxim poder internacional amb el control de Sardanya, Sicília i Nàpols i amb incursions al nord d'Àfrica, els Balcans, Rodes i Xipre contra els turcs. En concret, la seva intervenció a Sardanya (1420) aconseguí doblegar un segle de resistència sarda a l'ocupació catalana. L'èxit més important del seu regnat fou la conquesta del regne de Nàpols, contra les reivindicacions angevines i del papat, interessat, com ja al segle XIII, a neutralitzar el gibel·lisme que representava la Corona d'Aragó. Però les directrius del seu govern també s'orientaran cap als interessos castellans. N'és un bon símptoma la notable

presència de lletraferits castellans a la seva cort. El *Magnanim* residí vint-i-nou anys a Itàlia, on s'instal·là definitivament a partir del 1432, primer a Sardenya i, a partir de 1442, a Nàpols, la veritable capital de tots els seus dominis. Durant la seva absència, els regnes hispànics de la Corona d'Aragó foren regits per la seva esposa Maria de Castella i pel seu germà Joan, el futur Joan II (1458-1479). Aquest, com que era alhora rei de Navarra (1441-1479), per traspass de la seva esposa, la reina Blanca, hagué d'alternar les seues estades a Navarra i a la Corona d'Aragó. La tendència absentista s'accentuà decisivament quan el seu fill, l'infant Ferran d'Aragó, casat el 1469 amb Isabel de Castella, esdevé rei consort de Castella (1474) i rei titular dels reialmes de la Corona d'Aragó (1479), on només residí tres anys i mig, i es consumà quan, mort Ferran II (1516) sense hereus de la seva segona esposa, Germana de Foix, el seu net, Carles I, reuní en la seva persona les dues corones.

Catalunya, sacsejada per una crisi econòmica creixent i per l'augment de la conflictivitat social, perd a mitjan segle XV el protagonisme polític al si de la Corona d'Aragó a favor del regne de València. Com a indicis d'aquest canvi es poden adduir les iniciatives que adoptaren els valencians, el 1419 i el 1427, en sol·licitar al rei un tractament paritari entre aragonesos, catalans i valencians en els càrrecs de la Cancelleria reial i en el nomenament de rector de l'Estudi General de Lleida, respectivament. La pèrdua de protagonisme de Catalunya es manifestà també en l'adscripció de Fraga al regne d'Aragó, cap a 1420. D'altra banda, pel privilegi de Gaeta (1439), el *Magnanim* eximi els mallorquins d'assistir a les Corts catalanes, legalitzant així una situació de fet. Les empreses militars mediterrànies, ara sense les contrapartides comercials del període anterior, originaren fortes despeses públiques, que havien de sufragar les ciutats, i una crisi monetària gairebé constant. La conflictivitat social es manifestà a Catalunya amb la conformació, a mitjan segle XV, de dues faccions irreconciliables: la dels rendistes (alta burgesia i noblesa sedentària), partidària del lliurecanvisme, que s'autonomà el partit de la *Biga*; i la dels menestrals i petits comerciants, la *Busca*, partidària del proteccionisme. El partit de la Biga es denominava així perquè els seus membres es consideraven la branca mestra de l'edifici social. El de la Busca —és a dir, 'la palla' o 'l'encenall'— rebia aquest nom perquè els adversaris acusaven els seus membres de voler alterar l'ordre socioeconòmic mitjançant la revolta.

El conflicte d'interessos entre ambdós grups esclatà en guerra civil oberta (1462-1472) sota l'aparència de conflicte dinàstic entre el rei Joan II i el seu fill i hereu, Carles de Viana, que tenia el suport de la noblesa i de la Generalitat. Mort el príncep de Viana (1461) i al marge de la resta dels països de la Corona d'Aragó, els catalans elegiren com a sobirans, successivament, el rei castellà Enric IV, el castellanyitzat conestable Pere de Portugal i l'afrançesat Renat d'Anjou, comte de Provença, rival del *Magnanim* en el plet successor al regne de Nàpols. Les armes de Joan II posaren fi a la contesa el 1472, però el Rosselló, cedit provisionalment el 1463, no fou recuperat fins al 1493. Mallorca, Eivissa i el regne de València en restaren al marge, però Menorca donà suport als catalans. Difícil-

ment podia intervenir Mallorca, arruïnada per la revolta dels forans (1450-1453). Els valencians, després de fracassar en l'intent d'arbitrar unes fórmules de conciliació entre Joan II i la Generalitat de Catalunya, optaren per inhibir-se i es generà així un distanciament entre els dos reialmes.

El règim cosenyorial d'Andorra entre els bisbes d'Urgell i els comtes de Foix, respectat per uns països veïns sovint en conflicte, afavorí la creació i consolidació d'instruments polítics d'autogovern, com és el Consell de la Terra (1419). L'equilibri diplomàtic dels comtes de Foix, que eren alhora vassalls dels reis de França, hi feren la resta.

La unió dinàstica entre la Corona d'Aragó i el regne de Castella, que es produí a la mort de Joan II (1479), tingué com a contrapartida la desvinculació de Navarra de la Corona d'Aragó, ja que n'heretà el regne Elionor d'Aragó, filla de la reina Blanca de Navarra i de Joan II d'Aragó. Com que els reis de Navarra eren titulars del comtat de Foix, Andorra els tingué com a cosenyors. Aquesta situació podria haver canviat el 1512, quan Ferran *el Catòlic* conquerí la Navarra hispànica i s'incorporà totes les possessions sud-pirinenques dels Foix, però l'estatus d'Andorra fou respectat i quedà així vinculat a la Navarra francesa, regne independent amb capitalitat a Pau (Bearn).

La guerra civil de Catalunya, que provocà la fugida de gent qualificada i de capitals cap al regne de València, fou un aspecte més de la conflictivitat social en què visqueren els catalans durant bona part d'aquest segle. Un dels col·lectius més afectats per la crisi econòmica fou el dels pagesos de remença, durament enfrontats als seus senyors. El conflicte esclatà virulentament a la mort de Joan II. El seu successor, Ferran *el Catòlic*, tingué l'habilitat de trobar una solució de compromís amb la sentència arbitral de Guadalupe (1486), per la qual els pagesos adquirien la propietat útil de la terra, mentre que la nominal continuaven detenint-la els senyors. La sentència, que afavorí el camperol, permeté una certa estabilitat social a Catalunya, cosa que explica l'escàs ressò que hi tindran les Germanies de València i de Mallorca. A les Illes, la ja esmentada revolta dels forans, brutalment sufocada, plantejà el liti en termes molt semblants als de Catalunya, però amb resultats adversos per als camperols, de manera que s'hi crearen les condicions favorables per a la revolta dels agermanats.

Aquests conflictes, sumats a la competència comercial estrangera, la manca de mercats exteriors i les epidèmies de pesta cícliques, determinaren una mirva demogràfica radical a Catalunya i a les Balears. Barcelona, que comptava al principi del segle XV amb més de 40.000 habitants, en tenia a la darrerria del segle menys de 20.000 i havia cedit la supremacia comercial, financera i cultural a València, que es convertí en un dels primers ports de la Mediterrània, amb més de 50.000 habitants a la darrerria del XV. En aquests moments, la població estimada de Catalunya és de 316.000 habitants, mentre que la del regne de València era de 320.000 i la del regne de Mallorca, de 51.000.

La relativa expansió econòmica del regne de València, sobretot a partir de mitjan segle, es fonamenta en una base camperola barata, la dels mudèjars, en

una relativa pau social i en la incorporació de recursos humans i monetaris exteriors, precedents de Catalunya, Aragó i Castella, que afavoriren una certa estabilitat financera. El període coincideix, a més, amb l'esplendor de la literatura catalana a València i amb les grans realitzacions arquitectòniques del gòtic civil, com són la Llotja (1487-1548), el Palau de la Generalitat (iniciat el 1482), les torres de Quart (1441-1460) i les drassanes del Grau (1500). El 1492, el cardenal Roderic de Borja aconseguí del papa l'erecció de València com a seu d'una nova província eclesiàstica. El 1499, els jurats de la ciutat de València crearen l'Estudi General. La conjuntura econòmica favorable que viu València durant la segona meitat del XV és decisiva en la consolidació d'una burgesia benestant, que es pot permetre el luxe de dedicar els moments d'oci al conreu o al gaudi de les lletres i les arts.

Tanmateix, a la darrerïa de segle València veié estancar el creixement comercial i financer per la política de préstecs a la monarquia, que originà l'ascens del deute públic, inflacions i motins constants. Al capdavant, s'hi reflectia la incapacitat d'avançar cap al capitalisme comercial. Les tensions socials presents en la societat valenciana a la darrerïa del Quatre-cents i començament del Cinc-cents, agreujades per les epidèmies de pesta i l'amenança dels pirates nord-africans, esclataren durant els primers anys del regnat de Carles I en el complex moviment de les Germanies (1519-1522). La majoria dels agermanats eren de filiació burgesa i inicialment miraren de respectar les lleis vigents. Els gremis valencians, que estaven armats per a la defensa de la costa amenaçada pels pirates barbarescos, lluitaven contra la defensa de la costa amenaçada pels seus moriscos, molts dels quals foren violentament obligats a convertir-se al cristianisme, i per alguns pocs cristians, els "mascarats". Després d'una fase moderada, amb una junta provisional de govern —els Tretze—, el conflicte entrà en un atzucac i es radicalitzà. Finalment, morts els principals cabdills de la rebel·lió (Joan Llorenç i Vicent Peris), el moviment fou esclafat pel nou monarca, Carles I, que delegà la violenta repressió, primer en el virrei Diego Hurtado de Mendoza i després en la virreïna Germana de Foix. La desfeta de les Germanies repercutí en la decadència de la indústria i del comerç valencians, i indirectament en la consolidació d'una aristocràcia castellanitzant. De fet, el primer document local en castellà fou el decret virregnal que confiscava els béns gremials i castigava el cap i casal del regne per la seva participació en la lluita.

Ja hem insinuat que les Germanies valencianes tingueren una rèplica mallorquina (1521-1523), també sufocada violentament. Encara que la relativa estabilitat social de Catalunya aconseguida per la sentència arbitral de Guadalupe explica que no quallés el moviment agermanat, s'hi donaren iniciatives de solidaritat (1520). Al capdavant, el moviment agermanat expressava la resistència de la petita i mitjana burgesia al creixent autoritarisme monàrquic i a la seva política de suport al patriciat urbà i a l'aristocràcia local. També a Sicília es produí un moviment preagermanat: a la mort de Ferran II, els sicilians expulsaren el virrei Hug de Montcada i l'inquisidor i intentaren independitzar-se i proclamar un règim

republicà similar al de Toscana. La rebel·lió, però, fou durament sufocada per les armes reials.

En efecte, l'últim Trastàmara, que havia rebut, el 1494, del papa Alexandre VI el títol de *Carolíic*, prefigurà la política personalista i centralitzadora dels Àustries. És cert que propugnà a Catalunya el pactisme moderat entre el sobirà, les Corts i les oligarquies urbanes i nobiliàries amb la *Constitució de l'Observança* (1482). Però també ho és que implantà a la Corona d'Aragó institucions estranyes a la seva tradició, com el Tribunal del Sant Ofici (1483), basat en la Inquisició castellana, les Reials Audiències de Catalunya (1493) i de València (1506) —la de Mallorca serà creada el 1571—, que eren tribunals jurídics i assessors del rei, i el Consell Suprem dels Regnes d'Aragó (1494), organisme que regí l'antiga confederació durant els segles XVI i XVII en substitució de la Cancelleria reial. A més, Ferran *el Carolíic* regulà el càrrec de lloctinent general o virrei i introduí als municipis i a les dues Generalitats el sistema d'elecció per insaculació (és a dir, es triaven a sort a partir d'una proposta prèvia de candidats, els noms dels quals s'introduien en un sac), que li permetia un marge ampli de manipulació.

Aquests canvis palesen el creixent intervencionisme del monarca, conseqüència d'un nou concepte del poder reial i de l'impacte de la tradició castellana arran de la unió dinàstica, i guarden estreta relació amb l'inici d'una praxi lingüística castellanitzadora. La noblesa, sempre imitadora de les pautes reials, n'abraçà ben aviat el programa ideològic i s'integrà completament en les empreses de la monarquia, com la guerra de Granada (1482-1492), la guerra del Rosselló (1493), la guerra de Nàpols (1503-1506) —país incorporat de nou a la Corona d'Aragó el 1504— o la de Navarra (1512) —país incorporat al regne de Castella (1515)—, ara amb un caire castellà evident. Ferran II també aconseguí acabar per les armes amb la independència del darrer comtat català no vinculat a Barcelona: el Pallars Sobirà (1491), i conquerí Orà (1508).

El nou Tribunal del Sant Ofici (1483 a Catalunya; 1484 a València; 1488 a Mallorca), que substituï el que funcionava des del temps de Jaume *el Conqueridor* a la Corona d'Aragó, fou una eina fonamental en la política fiscal i d'uniformització cultural duta a terme per Ferran II, ja que, si bé afavoria el control ideològic de la jerarquia eclesiàstica, servia sobretot a la nova monarquia, que n'extreia els beneficis econòmics. La burgesia mercantil i professional, nodrida bàsicament de conversos, en resultà delimitada per les confiscacions de béns decretades pel Sant Ofici. El 1492, foren expulsats els jueus. De retruc, la nova Inquisició, sobretot a partir de 1518 en què la de la Corona d'Aragó restà sotmesa a la de Castella, comandada per inquisidors castellans, com el famós fra Tomàs de Torquemada, afavorí el procés de castellanització cultural, en escampar sectors clau de la burgesia urbana, l'estament més fidel a la llengua i el més dinàmic quant a creació i renovació literària.

El marc cultural: de l'humanisme al Renaixement

Europa viu al segle XV en plena tardor medieval: floreix el gòtic i s'escampa la *devotio moderna*. L'Imperi Germànic i el Papat han de conviure amb regnes poderosos, com França, Anglaterra i l'imperi otomà, que prefiguren una nova geografia política. A tot arreu el poder reial s'enforteix a costa de les institucions polítiques de cada reialme, anunciant així el cesarisme del segle XVI. Durant la primera meitat del XV, els papes a penes poden neutralitzar el conciliarisme, que s'imposà en el pensament de l'Església després del Cisma d'Occident. Però és des dels principats italians, que tanta fascinació exercien sobre els ciutadans il·lustrats de la Corona d'Aragó, entre els quals el mateix rei *Magnànim*, que es difon el corrent cultural més innovador de l'època: l'humanisme. En el capítol anterior ja vam veure que l'humanisme, inicialment, fou un moviment que reivindicava la recuperació i difusió dels textos clàssics llatins i grecs i que preconitzava el contru i la imitació de llatí clàssic. El concili ecumènic de Basilea-Ferrara-Florencia-Roma (1431-1446), al qual assistiren bisbes grecs i d'arreu d'Europa, fou un lloc privilegiat d'encontre d'eclesiàstics i dels servidors que els acompanyaven, en bona part imbuïts ja de les noves idees. La caiguda de Constantinoble (1453) portà a Itàlia més intel·lectuals hel·lenics, que aconseguiren encomanar als humanistes una estima i valoració del món clàssic grec. L'humanisme, en ampliar a la noblesa i a la burgesia la cultura literària fins aleshores patrimonialitzada per curials i eclesiàstics, exigí versions en vulgar i, de retruc, provocà l'interès perquè aquest en resultés dignificat. Així mateix s'interessà per la historiografia antiga en un intent de renovar la coetania. Fins i tot acabà substituint la misogínia medieval per actituds més respectuoses envers la dona.

A la Corona d'Aragó, l'interès per les lletres clàssiques es deixà sentir amb força a partir del regnat del *Magnànim* fins al punt que el primer llibre imprès a Barcelona fou la *Gramàtica llatina* de Niccolò Perotti (1475). A Nàpols, el *Magnànim* s'envoltà d'humanistes italians com Antonio Pontano, Lorenzo Valla, Bartolomeo Fazio, Antonio Beccadelli o Leonardo Bruni d'Arezzo, els quals influïren sobre els prestigiosos funcionaris catalanòfons Pau Nicolàs, Mateu Malferit, Gaspar d'Arinyo, Francesc Martorell, Joan Olzina, Arnau Fonolleda, Andreu Gassull i Ferran Valenti, entre d'altres, tots ells seduïts per l'humanisme. Mentrestant, a les terres hispàniques, escriptors com Felip de Malla, Joan Margarit, Pere Belluga, Francesc Alegre i Joan Rois de Corella, en un afany de classicisme, utilitzen el llatí o bé en transferixen al català tota mena de recursos lèxics i sintàctics, alguns fins a l'exacerbació.

Ara bé, una sèrie de factors polítics externs (presència napolitana del *Magnànim*, guerra civil a Catalunya, emigració intel·lectual a Itàlia, desplaçament de la cort i de l'administració cancelleresca a Castella sota els *Reis Catòlics*, etc.) impedí que l'humanisme arrelés amb força als reialmes hispànics de la Corona d'Aragó. De fet, una bona part dels humanistes de llengua catalana que s'expressen exclusivament en llatí, com el valencià Joan Serra o el català Jeroni

Pau, van desplegar la seva tasca en corts i universitats estrangeres. L'emigració intel·lectual a Itàlia afavorí la presència de valencians, catalans i mallorquins a la cort pontificia de Roma i a les capitals d'altres principats italians. Entre aquests intel·lectuals mereixen un lloc d'honor Alfons de Borja, que serà elegit papa com a Calixt III (1455-1458), i el seu nebot, el cardenal Roderic de Borja, que fou vicecanceller de l'Església (1457-1492) abans d'esdevenir papa. Jeroni Pau, un dels seus col·laboradors més pròxims, fou un dels autors als quals atribueix Pere Miquel Carbonell les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagenyols*, intent políticament fracassat d'il·lustració del nostre vulgar. Pau, el primer hel·lenista català, deixeble del Panormita, convergí a Roma amb destacats humanistes italians com Paolo Pompilio i Pomponio Leto i amb altres humanistes connacionals seus com Joan Llopis, Teseu Valenti i Esperandeu Espanyol. De forma més o menys permanent, també s'instal·laren a Roma o a altres indrets cortesans d'Itàlia alguns qualificats representants de l'anomenat "humanisme científic", com els valencians Jeroni i Gaspar Torrella, Bartomeu de Gerb, Francesc Argilagues i Pere Pintor, molts d'ells conversos. Tanmateix, l'admiració de Ferran II per l'humanisme el va fer portar d'Itàlia personatges com Antonio Geraldini i Lucio Marineu Sicul. Dos humanistes catalans, el cardenal Joan Margarit, bisbe de Girona, i Francesc Alegre dedicaren el tractat *Corona regum* i la traducció catalana de les *Metamorfosis* d'Ovidi al rei Ferran II i a la seva filla Joana d'Aragó, respectivament.

A la llarga, l'humanisme es transformà en un moviment ideològic que reivindicava l'home com a centre de l'univers, en contraposició amb el teocentrisme medieval. En aquest sentit, no triomfarà fins al segle XVI. Quan la perspectiva intel·lectual va més enllà de la filologia i s'estén a la concepció de la vida, a les ciències i, sobretot, a les arts, llavors podem parlar de Renaixement. Els renaixentistes aspiren a superar les ombres de l'edat mitjana reivindicant la secularització de la política, el règim econòmic de lliure competència, la valoració del raonament i els valors del món grecollatí, des de l'art i les lletres a la manera d'entendre la vida. L'obra d'art deixa de tenir una finalitat didàctica i esdevé una font de plaer i admiració. El Renaixement expressa la primera fissura social i cultural que es produeix en el trànsit de l'edat mitjana a la moderna. Es tracta d'un moviment elitista, pràcticament només viable en cercles cortesans. I això no fou possible a la Corona d'Aragó, atès que, després de la constitució de la monarquia hispànica (1479), no hi hagué, en la pràctica, vida cortesana a la Corona d'Aragó, a causa de l'absentisme de Ferran II. Per això, des del punt de vista artístic, el primer Renaixement a penes té ressò a la Corona d'Aragó. Persisteix l'art gòtic en totes les seves manifestacions i domina la influència flamenca, aquesta sobretot a Barcelona, on destaca la figura de Bartolomé Bermejo. Només a València, més receptiva a la influència de la Roma de Roderic de Borja, es constata algunes manifestacions artístiques tocades d'esperit renaixentista, com el palau de l'ambaixador Vich i les pintures de Roderic d'Osona, Ferrando Yàñez i Ferrando de los Llanos. Al XV, les millors

manifestacions renaixentistes de la Corona d'Aragó es donen a Nàpols, com ara el cèlebre arc de triomf del *Magnànim*.

La impremta, introduïda cap a 1472-1475 a València, Saragossa i Barcelona, contribuï a difondre els nous ideals, però l'examen dels primers cinquanta anys de la seva producció revela al mateix temps la sòlida persistència dels valors medievals fins i tot durant les primeres dècades del segle XVI i l'escassa permeabilitat de molts sectors socials als canvis culturals que es produeixen en les elits. Una actitud que té molt a veure amb la subordinació política i cultural de la Corona d'Aragó, la qual estronca el dinamisme i la renovació de les lletres i del pensament català que observem durant el segon terç del segle XV. Per tant, no haurem de perdre de vista que, al costat dels sectors socials minoritaris receptius als nous aires culturals (nobles vinculats a la monarquia, alt clergat, burgesos amb professions liberals), n'hi d'altres de la mateixa procedència, majoritaris, que s'hi mostren refractaris i, sobretot, unes masses populars aferrades a les tradicions religioses, estètiques i ideològiques més característicament medievals. En aquest sentit, és remarcable, per exemple, la quantitat impressionant de manifestacions artístiques i literàries dedicades a evocar els aspectes més dramàtics de la passió de Jesús, tret característic de la religiositat del XV, que, en el cas de l'Espanya dels *Reis Catòlics*, podria ser també un recurs destinat a reafirmar l'ortodòxia catòlica i, doncs, la uniformitat ideològica de la nova monarquia, enfront de la influència del judaisme o del criptojudaisme.

Els usos socials i institucionals

El canvi de dinastia (1412) no alterà, en principi, la normalitat sociolingüística del català ni el seu estatus administratiu als reialmes hispànics de la Corona d'Aragó. El català fou, durant tota aquesta època, la llengua habitual de totes les classes socials. Ara bé, no deixà de tenir repercussions culturals el fet que el castellà fos la llengua materna dels quatre Trastàmara i de les seves respectives espeses i la seva llengua habitual, encara que Alfons el *Magnànim*, Joan II i Ferran el *Catòlic* devien tenir un coneixement passiu del català. D'interès pel català, sensibla que només en tingué l'esposa del *Magnànim*, la reina Maria de Castella, que solia emprar-lo, juntament amb el castellà, en la seva correspondència privada i adquirida manuals d'espiritualitat en la nostra llengua. Després de la sorollosa protesta de les principals ciutats catalanòfones davant la iniciativa d'Alfons el *Magnànim* d'adreçar-se en castellà a les Corts de Catalunya (1416), no tornà a usar la seva llengua familiar, fora de l'àmbit privat, en contextos que podríem qualificar com a oficials. Ferran II, que s'intitulava "rei de Castella, de Lleó, d'Aragó i de Sicília", en virtut dels pactes amb Isabel I de Castella, va ser el primer monarca que, des dels inicis del seu regnat, es va adreçar indistintament en català, bé que de manera preferent, i en castellà als consellers de Barcelona i als jurats de València, sense trobar-hi, ara, cap oposició. Ja ho havia fet com a rei de Sicília (des del 1468), i també ho

farà en documents tan estretament relacionats amb els afers interns de Catalunya com la sentència arbitral de Guadalupe (1486). Una actitud lingüística insòlita, que té molt a veure amb el triomf del reialisme en el conflicte entre Joan II i la Generalitat de Catalunya.

Certament, el català, sota els Trastàmara, no deixà de ser, junt amb el llatí, la llengua "oficial" territorial de Catalunya, València, Mallorca i Sardenya, ni deixà de compartir, com abans, aquesta "oficialitat" amb l'aragonès al si de la Corona d'Aragó. En el regne de Nàpols i Sicília —dit de les Dues Sicílies— d'Alfons el *Magnànim*, el català fou només una llengua cortesana secundària al costat del castellà. A part del llatí, la veradera llengua oficial de Nàpols i Sicília fou l'italià, escrit ja amb molt poques matisacions dialectals. Tot plegat col·locà el català en una situació d'inferioritat al centre mateix del poder, insòlita en la seva història, precisament en el moment de màxim esplendor de les lletres catalanes medievals. Fou una llengua "oficial" i cortesana més dins la hispanoitàlica i plurilingüe Corona d'Aragó. Però així i tot, l'estatus social del català només s'alterà, dins del seu àmbit lingüístic, a la darrera de segle, quan Ferran el *Catòlic* tendeix cada vegada més a usar el castellà en les seves relacions amb els seus súbdits. Es creen així les condicions favorables perquè l'aristocràcia, a la darrera de segle, adoptés la llengua del rei com a llengua de cultura. En contrapartida, el català experimentà, durant la major part del segle XV, la seva màxima difusió territorial —fins i tot fou llengua cortesana en la Roma dels Borja— i el seu màxim prestigi literari, avalat per les grans obres dels nostres grans escriptors.

Mentre la cultura catalana s'estenia per la Mediterrània, a les terres catalanes s'extingia l'únic reducte que conservava la llengua occitana: la poesia cortesana trobadoresca. Ben mirat, la cultura occitana havia entrat en un període de decadència paral·lel al de l'annexió gradual dels seus territoris a la corona de França: Tolosa (1271), el Delfinat (1349), Gascunya (1453), Provença (1481), el Bearn i la Baixa Navarra (1620). La francesització dels usos administratius a les terres occitanes no hi va trobar gaires resistències. Avançat el segle XV, el canvi de llengua en l'àmbit administratiu havia començat a consumir-se en les principals capitals occitanes. Així, el Parlament de Tolosa, creat el 1444, funcionarà de bon començament sols en francès. I a la Gascunya es redacten en francès les actes que se sotmeten a l'autoritat reial. Lluís XI de França s'adreça en francès als seus súbdits dels comtats de Rosselló i Cerdanya (1463-1493). Tanmateix, cal esperar el 1539 per constatar la imposició explícita del francès escrit i oral en tots els àmbits de l'administració de tots els territoris sota jurisdicció del rei de França. Es tracta de les *Ordenances generals en matèria de justícia i de policia*, signades per Francesc I a Villers-Cotterêts.

Fins al 1412, la Cancelleria reial havia respectat escrupolosament els usos administratius de l'aragonès per als afers d'Aragó i l'havia usat habitualment com a llengua diplomàtica en les relacions amb Castella, Navarra, Portugal i el Magrib occidental. A partir del compromís de Casp, els funcionaris reials tendiran a castellanitzar més i més la llengua aragonesa. N'afavoriran així l'absorció pel caste-

Annex

Taula cronològica

	Sobirans	Política, societal i cultura	Llengua	Escriptors
1410▶		Segle xv: Època dels grans monuments del gòtic civil: lloges a Palma i València, torres dels Serrans, de València, palaus de la Generalitat a Barcelona i a València, etc. 1412: Pel compromís de Casp és elegit rei Ferran <i>el d'Antequera</i> .	Segle xv: Es generalitzen les denominacions particulars de la llengua. 1409-1420: Cort literaria de Margarida de Prades. 1412-1416: El rei Ferran I protegeix el Consistori de Barcelona.	
1415▶	Ferran I <i>el d'Antequera</i> (1412-1416)	1416-1458: Sota <i>el Magnànim</i> , presència a la Cancelleria d'Il·lustres curials. 1417: Benet XIII és deposat pel concili de Constança. Acaba el Cisma d'Occident.	1416: Una intervenció parlamentària en castellà d'Alfons <i>el Magnànim</i> provoca la protesta generalitzada de les principals ciutats catalanòfones de la Corona d'Aragó. 1418: Traducció del <i>Llibre del Tresor</i> , de Brunetto Latini, per Guillem de Copons.	
1420▶		1420-1423: Campanya de pacificació de Sardenya i primera estada del <i>Magnànim</i> a Itàlia.	1423-1432: Alfons <i>el Magnànim</i> es fa voltar d'una cort literària, sobretot a València.	F. de Malla (c. 1370-1431)
1425▶	Alfons IV <i>el Magnànim</i> (1416-1435)		1429: Traducció del <i>Decamerò</i> , de Boccaccio.	A. Febrer (c. 1375-1444) J. de S. Jordi (c. 1400-1425)
1430▶		1431-1446: Concili ecumènic de Basilea-Ferrara-Florencia-Roma, lloc de trobada d'humanistes i eclesiàstics occidentals i orientals d'Europa. 1432: Alfons <i>el Magnànim</i> parteix definitivament cap a Itàlia.	Traducció de la <i>Divina Comèdia</i> , de Dant, per Andreu Febrer.	
1435▶		1435: Batalla naval de Ponça: el rei Alfons <i>el Magnànim</i> hi cau presoner.		

	Sobirans	Política, societal i cultura	Llengua	Escriptors
1440▶	[...]	1442: Conquesta de Nàpols i entrada triomfant del rei a la ciutat.	1442-1458: Cort plurilingüe d'Alfons <i>el Magnànim</i> a Nàpols, amb presència de grans humanistes italians.	
1445▶				
1450▶	Alfons IV <i>el Magnànim</i> (1416-1438)	1450-1453: Revolta i derrota dels forans a Mallorca. 1453: Caiguda de Constantinoble en poder dels turcs. 1455-1458: Pontificat del papa valencià Calixt III.	c. 1450: Redacció de <i>Curial e Güelfa</i> .	A. March (1400-1459) J. Roig (c. 1402-1478)
1455▶		1458: Alfons <i>el Magnànim</i> cedeix la Corona d'Aragó al seu germà Joan II i el regne de Nàpols al seu fill natural Ferrante.	1458: S'inicia la redacció de l' <i>Espill</i> , de Jaume Roig. Possible data de la <i>Trogedio de Caldesa</i> , de Joan Rois de Corella.	J. Martorell (c. 1405-1465)
1460▶		1462-1472: Guerra civil al Principat, governat successivament per Enric IV de Castella, Pere <i>el Conestable</i> i Renat d'Anjou.	1460: Èfimer cort barcelonina de Carles d'Aragó, príncep de Viana. Presència de Joanot Martorell.	
1465▶	Joan II <i>el Primer</i> (1461-1479)		1460-1464: Redacció de <i>Tirant lo Blanc</i> , de Joanot Martorell.	

	Sobirans	Política, societat i cultura	Llengua	Escriptors
1470▶	[...]			
1475▶	Joan II sense Ferrer (1425-1479)	1479: Unió dinàstica d'Aragó i Castella en esdevenir rei Ferran el <i>Catòlic</i> , ja espos d'Isabel la <i>Catòlica</i> , reina de Castella. 1479: Elionor d'Aragó, filla de Joan II i de la reina Blanca de Navarra, hereira el regne de Navarra, que es desvincula així de la Corona d'Aragó. 1482-1492: Conquesta de Granada, amb participació militar de catalans i valencians. 1483-1484: S'instaura la Inquisició espanyola a la Corona d'Aragó. 1486: Sentència arbitral de Guadalupe.	1478: Edició de la <i>Bíblia</i> valenciana, atribuïda a fra Bonifaci Ferrer. 1479-1516: El rei Ferran II s'adreça indistintament en català i en castellà als consellers de Barcelona i als jurats de València.	I. de Villena (c. 1430-1490)
1485▶	Ferran I el Catòlic (1425-1516)	1491: Ferran el <i>Catòlic</i> annexiona el Pallars Sobirà a la Corona d'Aragó. 1492: Descobriment d'Amèrica per Cristòfor Colom, amb participació financera de Lluís de Santàngel. 1492: Expulsió dels jueus. València esdevé capital de la Província Eclesiàstica Valentina. 1492-1503: Pontificat del papa valencià Alexandre VI. 1493: Creació de la Reial Audiència de Catalunya. 1494: Creació del Consell d'Aragó.	1489: Edició del <i>Liber Elegantiarum</i> , de Joan Esteve. 1490: Edició del <i>Tirant lo Blanc</i> , de Joanot Martorell. c. 1492: <i>Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pogeysivos</i> , atribuïdes a Bernat Fenollar i Jeroni Pau. 1493: Edició de <i>Lo Passi en cobles</i> , de Bernat Fenollar i Pere Martines. 1495-1500: Edició de <i>Lo Carroixà</i> , de Joan Roís de Corella. 1497: Edició de la <i>Vita Christi</i> , de sor Isabel de Villena.	J. Roís de Corella (1435-1497)
1495▶	[...]	1499: Fundació de la Universitat de València.		

	Sobirans	Política, societat i cultura	Llengua	Escriptors
1470▶	[...]			
1475▶	Joan II sense Ferrer (1425-1479)	1479: Unió dinàstica d'Aragó i Castella en esdevenir rei Ferran el <i>Catòlic</i> , ja espos d'Isabel la <i>Catòlica</i> , reina de Castella. 1479: Elionor d'Aragó, filla de Joan II i de la reina Blanca de Navarra, hereira el regne de Navarra, que es desvincula així de la Corona d'Aragó. 1482-1492: Conquesta de Granada, amb participació militar de catalans i valencians. 1483-1484: S'instaura la Inquisició espanyola a la Corona d'Aragó. 1486: Sentència arbitral de Guadalupe.	1478: Edició de la <i>Bíblia</i> valenciana, atribuïda a fra Bonifaci Ferrer. 1479-1516: El rei Ferran II s'adreça indistintament en català i en castellà als consellers de Barcelona i als jurats de València.	I. de Villena (c. 1430-1490)
1485▶	Ferran I el Catòlic (1425-1516)	1491: Ferran el <i>Catòlic</i> annexiona el Pallars Sobirà a la Corona d'Aragó. 1492: Descobriment d'Amèrica per Cristòfor Colom, amb participació financera de Lluís de Santàngel. 1492: Expulsió dels jueus. València esdevé capital de la Província Eclesiàstica Valentina. 1492-1503: Pontificat del papa valencià Alexandre VI. 1493: Creació de la Reial Audiència de Catalunya. 1494: Creació del Consell d'Aragó.	1489: Edició del <i>Liber Elegantiarum</i> , de Joan Esteve. 1490: Edició del <i>Tirant lo Blanc</i> , de Joanot Martorell. c. 1492: <i>Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pogeysivos</i> , atribuïdes a Bernat Fenollar i Jeroni Pau. 1493: Edició de <i>Lo Passi en cobles</i> , de Bernat Fenollar i Pere Martines. 1495-1500: Edició de <i>Lo Carroixà</i> , de Joan Roís de Corella. 1497: Edició de la <i>Vita Christi</i> , de sor Isabel de Villena.	J. Roís de Corella (1435-1497)
1495▶	[...]	1499: Fundació de la Universitat de València.		

	Sobirans	Política, societat i cultura	Llengua	Escriptors
1500▶	[...]	1500: Es publiquen els primers llibres en castellà al Principat, en les premses de l'abadia de Montserrat. 1504: Conquesta de Nàpols, que és reincorporat a la Corona d'Aragó.		F. Alegre († c. 1500)
1505▶	Ferran I el Catòlic (1479-1516)	1506: Creació de la Reial Audiència de València.		
1510▶		1510: Liberalització del comerç del llibre. 1512: Conquesta de la part sud-pirinenca del regne de Navarra, que és incorporada (1515) al regne de Castella. 1515: Primera edició, a Barcelona, de <i>l'Espill de la vida religiosa</i> , obra anònima d'un franciscà valencià, decisiva en la difusió de la <i>devotio moderna</i> .	1511-1514: S'edita i reedita a València el <i>Cançoner General</i> d'Hernando del Castillo.	
1515▶		1516: Carles d'Àustria hereta les corones d'Aragó i de Castella, però amb cotitulariat amb la seva mare, Joana d'Aragó. 1517: Martí Luter assenta les bases del protestantisme. 1519: Carles I esdevé emperador d'Alemanya.		
1520▶	Joana I de Foix (1516-1550) / Carles I el Emperador (1516-1565)	1519-1522: Revolta dels agermanats valencians. 1521-1523: Revolta dels agermanats mallorquins. 1522: Carles I cedeix Malta a l'orde de l'Hospital. 1523: Cermana de Foix, virreïna de València.	1521: Edició del <i>Blanquerna</i> , de Ramon Llull, traduïda del "llemosí" en "llengua valenciana". 1523: Edició de la <i>Scala Dei</i> , de Francesc Eiximenis, traduïda del "llemosí" en "llengua valenciana".	
1525▶	[...]			

Capítol V

La crisi identitària en la nova conjuntura imperial. De la dominació de les Germanies a l'expulsió dels moriscos

Introducció

El període de la transició poc menys d'un segle i l'expulsió dels moriscos correspon a l'inici de transformacions en l'economia, la política i la cultura que fan a la comunitat hispànica d'abast universal.

L'esclafament de la vència considerable de la banda. La també amb repetició de manera immediata i més poderosos de lligams econòmics i doncs, l'afebliment de les hierarquies tradicionals.

L'expulsió del dada en els primers teoria de la comunitat.